

'Ich bin ein Berliner'

De historische context van de beroemde toespraak

In de naoorlogse geschiedenis van Europa stond het lot van Duitsland centraal. De grote vraag na de Tweede Wereldoorlog was natuurlijk of en hoe Duitsland gestraft en ingetoomd moest worden. In de meeste landen was er een sterk bewustzijn dat de fouten van de Eerste Wereldoorlog niet herhaald moesten worden, geen zware herstelbetalingen, geen diepe vernedering. Wat dan wel het recept voor langdurige vrede kon zijn, bleef voorlopig in het vage.

Kleio gaat wat dieper in op de verplichte voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld 'Ich bin ein Berliner' - toespraak van president Kennedy in Berlijn (1963).

Frans Verhagen is publicist en Amerika-kenner. Hij schreef onder meer *Geschiedenis van de Verenigde Staten* (Boom 2017).

De Verenigde Staten bepaalden hoe de naoorlogse wereld eruit ging zien. Maar ook de machtigste speler had de feitelijke situatie te accepteren. Uit praktische en morele overwegingen had de opperbevelhebber van de geallieerde troepen, Dwight Eisenhower, de Sovjets toegestaan hun deel van Duitsland binnen te trekken en de laatste, zware gevechten te voeren. Hoewel sommige Amerikanen en ook Europese leiders een race wilden aangaan om als eerste Berlijn te bereiken of in elk geval zover mogelijk op te rukken, ongeacht de kosten, wist Eisenhower wel beter.

Hij werd daarin gesteund door president Harry Truman. Daarmee accepteerden de geallieerden de afspraken die in februari 1945 in Jalta gemaakt waren – niet dat ze veel keuze hadden. De wederzijdse invloedssferen zouden niet betwist worden. Het resultaat was een Sovjet-zone en een gedeeld Berlijn, want ook dat was deel van de afspraken. Het viel te verwachten dat dit Berlijn het brandpunt zou worden van de Koude Oorlog die niet veel later losbarstte.

Verdeeld of neutraal

In 1945 was het helemaal niet vanzelfsprekend dat de Verenigde Staten zich blijvend aan Europa zouden verbinden. Het had president Franklin Roosevelt grote moeite gekost, en sluw manoeuvreren, om de Verenigde Staten aan het begin van de Tweede Wereldoorlog een actieve rol te laten spelen. Na 1918 hadden de Verenigde Staten het lidmaatschap van de Volkenbond immers afgewezen en in de jaren dertig waren verscheidene 'neutraliteitswetten' aangenomen. Die maakten het bijzonder moeilijk om steun te geven aan welk land dan ook. Na september 1939 wilde Roosevelt Groot-Brittannië wel helpen

maar hij moest zijn toevlucht nemen tot de *Lend-Lease*-constructie, neerkomend op huurkoop van Amerikaanse schepen.

Vóór de Tweede Wereldoorlog was isolationisme de norm. Op Harvard vielen de Kennedy-jongens niet op met het isolationisme dat zij van hun vader hadden overgenomen. Van Joe Kennedy sr., toen ambassadeur in Londen, mocht Hitler in Europa zijn gang gaan. Hij vond dat Amerika er geen belangen had die Amerikaanse levens mochten kosten, en veel Amerikanen waren het daar mee eens. Pearl Harbor zou dat allemaal veranderen. Vanaf dat moment zetten ook de isolationisten hun weerzin opzij, om de wereld te redden van de dictatoriale regimes. Maar het was verre van zeker dat Amerika na de oorlog niet terug zou vallen in zijn afkeer voor bemoeienis met de wereld. Het hart van veel Amerikanen, met name in de Republikeinse Partij, klopte nog steeds isolationistisch. Voor president Roosevelt en zijn omgeving daarentegen leed het geen twijfel dat Amerika ook na de oorlog betrokken moest blijven bij het handhaven van de wereldorde. Via Bretton Woods en het opzetten van de Verenigde Naties gebeurde dat ook.

Truman ten tonele

Na Roosevelt's overlijden op 12 april 1945 zette Harry Truman die lijn door met evenveel enthousiasme en toewijding, zij het aanvankelijk zonder Roosevelt's visie en met meer bereidheid tot confrontatie. Meteen al bij de eerste conferentie met Churchill en Stalin in juli 1945 in Potsdam had Truman zich assertiever, volgens sommigen agressiever, opgesteld dan zijn voorganger. De oorlog was nog maar nauwelijks voorbij (en in Azië nog helemaal niet) of de Koude Oorlog was al voelbaar.

Het door de vier overwinnaars verdeelde en bezette Duitsland, aan puin geschoten en met miljoenen dakloze, uitgemergelde mensen op drift, bleef het zorgenkind. De Amerikanen die in de winter van 1946-1947 in Europa rondreisden maakten zich grote zorgen over het uitblijven van herstel – niet alleen in Duitsland zelf, maar ook in de rest van West-Europa – waardoor het een dankbaar jachtterrein werd voor

Rechts: John F. Kennedy en Willy Brandt in het Witte Huis in 1961. Bron: Library of Congress.

communistische partijen. De Amerikanen waren ervan overtuigd dat herstel alleen mogelijk was als Duitsland weer op eigen benen kon staan. Dat was de gedachte achter het Marshallplan dat op 5 juni 1947 door minister van Buitenlandse Zaken George Marshall werd onthuld. Het idee was de Europeanen zelf te laten herbouwen, maar ze daarbij te helpen. Zo zagen de Europeanen zelf dat zelfvertrouwen, welvaart en sociale vrede samengingen met democratische middelen.

Essentieel was de participatie van Duitsland. De Verenigde Staten wilden tot elke prijs voorkomen dat er een neutraal en verarmd Duitsland zou liggen in het midden van Europa. Daarom ook moest de Marshallhulp een collectieve onderneming zijn en een samenwerking in Europees verband bewerkstelligen. Marshall was zo slim om de Sovjet-Unie ook hulp aan te bieden en Stalin was zo dom om die te weigeren. De onderdrukking door de Sovjets van de opstand in Praag in 1948 paste in het beeld dat de Sovjet-Unie uit was op werelddominantie, maar laat zich ook interpreteren als een defensieve reactie van Stalin op Amerikaans en West-Europees beleid. Het betrof niet alleen het Marshallplan maar ook de oprichting van het *Brussels Defense Pact* in maart 1948 en de zichtbare voorbereidingen om een nieuw onafhankelijk Duitsland op te zetten. Cruciaal hierin was dat de Duitse politieke elite accepteerde dat een gedeeld Duitsland beter was dan een verenigd maar neutraal Duitsland, de wortel die de Sovjets hen steeds voorhielden.

Van munt naar blokkade

Een van de splijtzwammen met de Sovjet-Unie werd de aangekondigde invoer, begin 1948, van een nieuwe Duitse munt in de geallieerde zones. Met zijn eigen *power play* sloot Stalin daarop in juni 1948 de toegang tot West-Berlijn af. Deze Berlijnscrisis was de eerste grote confrontatie in de Koude Oorlog. Truman was ervan overtuigd dat hij direct moest handelen om geloofwaardigheid te behouden.

'Het was verre van zeker dat Amerika na de oorlog niet terug zou vallen in zijn afkeer voor bemoeienis met de wereld'

Het kostte de nodige moeite om het benodigde aantal vliegtuigen bij elkaar te krijgen, maar uiteindelijk werd maandenlang alles wat nodig was in West-Berlijn binnengevlogen. Op 12 mei 1949 gaven de Sovjets het op. Het gevolg was dat Stalin de roep had versterkt om een militair bondgenootschap met Amerika en het behoud van West-Duitsland bij het Westen. Na de blokkade waren weinig tegenstanders meer over.

Zelfs de denazificatie werd er nu aan opgeofferd. De oprichting van de NAVO op 4 april 1949 was vooral bedoeld om de Verenigde Staten permanent bij West-Europa te betrekken, een doelstelling die vaak werd samengevat als: 'To keep the Americans in, the Sovjets out and the Germans down.' Het

PRESIDENT
KENNEDY
BE
CAREFUL

hoofdkwartier kwam in Parijs en Eisenhower werd de eerste *Supreme Allied Commander*.

In mei 1949 werd de Bondsrepubliek officieel gesticht en in 1955 werd het land lid van de NAVO. De Sovjet-Unie zette haar deel om in een oostelijke tegenhanger: de Duitse Democratische Republiek (DDR), in de volksmond Oost-Duitsland. Als tegenhanger van de NAVO werd in mei 1955 het Warschau Pact opgericht.

Eisenhower tegen Taft

Nog steeds was dit alles niet vanzelfsprekend in de Amerikaanse politiek. Zo was de Republikeinse leider, Robert Taft, bijgenaamd *Mr. Republican*, een gedreven isolationist. In 1948 en 1952 was hij presidentskandidaat. In dat laatste jaar was alleen een man met de autoriteit van generaal Dwight Eisenhower in staat geweest Taft te blokkeren. Sterker, Eisenhower,

‘Varkensbaai had grote gevolgen omdat de Russische leider Chroesjtsjov aan deze rampenoperatie wellicht de indruk ontleende dat Kennedy kwetsbaar was’

die zich bij beide partijen (of geen van beide) thuis voelde, koos er heel bewust voor om deze richting te stoppen, wel wetend dat na twintig jaar Democratisch bewind de Republikeinen in 1952 de beste kansen hadden. Hij wilde geen isolationist in het Witte Huis. Je zou kunnen zeggen dat het Eisenhower was die, door Trumans beleid te steunen, Amerika op het internationalistische spoor hield dat 75 jaar later door president Trump ondermijnd wordt.

Toen John F. Kennedy aantrad, in januari 1961, was de Koude Oorlog min of meer bevroren. Als er confrontaties waren, dan was het in Azië, Zuid-Amerika en Afrika. De nieuwe president liep echter pijnlijke schade op toen een nog onder Eisenhower geplande invasie van Cuba misging. Varkensbaai was een

onversneden fiasco. Het had grote gevolgen omdat de Russische leider Chroesjtsjov aan deze rampenoperatie wellicht de indruk ontleende dat Kennedy kwetsbaar was.

In juni 1961, twee maanden na Varkensbaai, ontmoetten Kennedy en Chroesjtsjov elkaar in Wenen. De Sovjetleider merkte de zwakte op in de president en ging twee dagen lang tekeer over de manier waarop communisme de wereld zou veroveren. Kennedy was in slechte gezondheid en onvoldoende voorbereid door zijn staf, maar hij stelde wel vast dat de Sovjets zich grote zorgen maakten over de leegloop in Oost-Duitsland, waar dagelijks zo'n drieduizend mensen naar het westen vertrokken. Tegen zijn omgeving zou hij gezegd hebben: waarom zetten ze er geen muur omheen?

Het was dan ook nauwelijks verrassend toen later die zomer op 13 augustus 1961 de bouw van de Berlijnse Muur begon. Voor wie wilde was dat een provocatie. Kennedy maakte duidelijk dat hij bereid was ten oorlog te trekken om West-Berlijn vrij te houden en bereidde zich voor op grotere problemen. Hij liet echter ook doorschemeren dat zolang de Sovjets de toegang tot Berlijn vrijhielden, ze aan hun kant van de grens mochten doen wat ze wilden. Een herhaling van de luchtbrug van 1948 was niet nodig, zover lieten de Sovjets het niet komen, maar de Muur bleef.

Tegen spionnen en infiltranten

De Muur werd het symbool van de Koude Oorlog, zo koel en hard en onwrikbaar als de deling tussen Oost- en West-Europa. Officieel heette hij de *anti-faschistische Schutzwall*, bedoeld om spionnen en West-Duitse infiltranten buiten te houden. Maar iedereen, ook de Oost-Berlijners, wist dat de Muur het zichtbare deel was van hun gevangenis, dat zij degenen waren die de grens niet mochten oversteken. Kennedy's realisme en de onmacht van het Westen om iets aan de Muur te doen, zat niet lekker bij critici van het *containment*-beleid dat als uitgangspunt had

President Kennedy en Sovjetleider Chroesjtsjov tijdens een ontmoeting in Wenen in 1961. Bron: National Archives and Records Administration.

dat Sovjetagressie moest worden bestraft maar dat het Westen in principe de deling in Europa accepteerde. Daarmee volgde Kennedy de lijn van president Eisenhower, die voor hem al de *roll back*-vleugel van zijn partij had geneutraliseerd.

Vanwege de kritiek en de zorg na de echte Cubacrisis in oktober 1962, vond Kennedy het nodig om bij zijn bezoek aan Frankrijk en de Bondsrepubliek ook een toespraak in Berlijn te houden. Hij was al enthousiast onthaald in Bonn en Frankfurt. Op 26 juni 1963 reed Kennedy in Berlijn vier uur lang door de straten, toegejuicht door massa's mensen. Hij bezocht onder meer Checkpoint Charlie, het Amerikaanse grensstation bij een van de weinige openingen in de Muur. Op twee wachtposten keek Kennedy uit over Oost-Berlijn. Langzaam reed de karavaan naar Rathausplatz waar zich meer dan 150.000 mensen hadden verzameld.

Op een hoog platform dat voor het stadhuis was opgezet, uitkijkend over tientallen Amerikaanse vlaggen aan lantaarns, sprak de president slechts vijfhonderd woorden. 'Tweeduizend jaar geleden was de meest trotse uitspraak "Civitas Romanus sum"; zo begon Kennedy. Hij sneed ze toe: 'Vandaag, in de vrije wereld, is de meest trotse uitspraak "Ich bin ein Berliner"'. Hij hield zich niet aan de uitgeschreven toespraak, tot ergernis van zijn nationale veiligheids-assistenten die het allemaal wat te ondiplomatiek vonden.

Maar Kennedy werd duidelijk op handen gedragen door de juichende menigte. Hij had meer Duits in de toespraak verwerkt – dat bepaald niet spontaan was, want hij had op de uitspraak geoefend. Hij nodigde iedereen uit om te komen kijken wat voor stad Berlijn was: *Lass sie nach Berlin kommen*. Hij eindigde met de belofte dat Duitsland en Berlijn ooit verenigd zouden worden en dat Berlijners ooit trots zouden kunnen zijn dat zij aan het front hadden gestaan. 'Alle vrije

mensen, waar ze ook mogen wonen, zijn burgers van Berlijn, en, daarom, als vrij man, ben ik trots op de woorden "Ich bin ein Berliner"'. Kennedy stak de Berlijners zo een hart onder de riem. De onaangename werkelijkheid was, dat dit alles was wat hij kon doen: beloven dat Amerika hun vrijheid in West-Berlijn zou blijven garanderen.

De toespraak bleef leven als een van de bekendste uit de Koude Oorlog. Toen president Ronald Reagan op 12 juni 1987 bij de Muur een toespraak hield, hadden hij en zijn speecschrijvers duidelijk het voorbeeld van Kennedy voor ogen. Ook Reagans oproep aan Gorbatsjov was niet onomstreden binnen zijn eigen regering, waar een aantal adviseurs vond dat het geen goed moment was om de Sovjetleider scherp aan te vallen. Reagan dacht er anders over. Wat Reagan zei was dan ook meer dan een oproep. De president stelde dat de Sovjet-Unie een gebaar kon maken dat 'het doel van vrijheid en vrede dichterbij brengt'. 'Secretaris-generaal Gorbatsjov, als u vrede wenst, als u welvaart wenst voor de Sovjet-Unie en Oost-Europa, als u liberalisering wenst, kom dan naar deze poort. Mr. Gorbatsjov, open deze poort. Mr. Gorbatsjov, *tear down this wall!*'

Historici zijn het er wel over eens dat Kennedy's *Ich bin ein Berliner* in de context van de tijd meer historische betekenis had dan Reagans toespraak. Kennedy moest een zekerheid bieden voor mensen die dagelijks bang waren dat ze zouden terechtkomen in het hart van een warme oorlog. 24 jaar later legde Reagan een uitdaging neer bij Gorbatsjov, in een tijd dat de Koude Oorlog geleidelijk aan ontdooiden. Omdat de Muur twee jaar later daadwerkelijk viel, kregen Reagans woorden een voorspellende waarde die ze op dat moment niet echt hadden. ■

Links: De verzamelde menigte om de speech van president Kennedy te horen in Berlijn, 1963. Bron: John F. Kennedy Presidential Library and Museum.
Onder: Vrouwen protesteren voor vrede rond de Cuba-crisis, 1962. In de Verenigde Staten was er een stroming voor isolationisme, waartegen de Amerikaanse presidenten hun buitenland politiek moesten verdedigen. Fotograaf: Phil Stanziola. Bron: Library of Congress.